

ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ

Τακτικοῦ καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαιολογίας
Πρυτάνεως τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΤΟ ΔΕΛΦΙΚΟΝ ΧΑΣΜΑ
ΚΑΙ ΤΟ «ΠΝΕΥΜΑ» ΤΗΣ ΠΥΘΙΑΣ*

Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη πολλὰ καὶ ἀξιόλογα βιβλία ἐγράφησαν περὶ τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν, περὶ τῆς Πυθίας, περὶ τῶν χοησμῶν, οἵτινες τοσοῦτον ἔσχον κῦρος καὶ ἐπίδρασιν εἰς τὴν ζωὴν τῆς ἀρχαιότητος¹. Μερικοὶ ἐρευνηταὶ ἀποκλίνουν νὰ φαντασθοῦν, ὅτι διάλοκληρον τὸ κοιλοστιαῖον κῦρος τοῦ μαντείου ὠφείλετο ἀπλῶς εἰς ἀγυρτείαν καὶ ἀπάτην τῶν ἱερέων², οἱ δόποιοι ἐφεῦρον τοὺς ἐνθουσιασμοὺς καὶ τὴν μανίαν τῆς Πυθίας. Ἡ Πυθία ὑπεβάλλετο προηγουμένως εἰς εἰδικὴν δίαιταν. Κυριώτατα δύμας ὑφίστατο τὴν ἐπίδρασιν ἀναθυμιάσεων ἢ ἀτμῶν ἢ πνεύματος ἔξερχομένου ἐκ χάσματος. Διὰ τοῦτο ἐκάθιτο ἐπὶ τρίποδος εὑρισκομένου ὑπὲρ τὸ χάσμα. Τοῦτο εὑρίσκετο ἐντὸς τοῦ ἀδύτου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἡ σημερινὴ ἐπιστήμη ἐρχεται νὰ ὑποβάλῃ πάντα ταῦτα εἰς κριτικήν. Πρῶτον, ἐντὸς τοῦ ἀδύτου τοῦ ναοῦ δὲν παρουσιάσθη ἵχνος τοῦ χάσματος, παρ' ὅλας τὰς ἐπιμελεστάτας ἐρεύνας τῶν Γάλλων ἀνασκαφέων. Δεύτερον, δὲν είναι πιθανὸν νὰ ἔξηφανίσθη τὸ χάσμα λόγω τῶν συνεχῶν σεισμῶν καὶ μετακινήσεων τοῦ βραχώδους

* Ἡ παροῦσα μελέτη ἀποτελεῖ τὸ κύριον θέμα τοῦ πρυτανικοῦ λόγου, τοῦ ἐκφωνηθέντος τῇ 21η Ἰανουαρίου ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου παρουσίᾳ τῶν Α.Α.Μ.Μ. τῶν Βασιλέων Παύλου καὶ Φρειδερίκης. Αὐτούσιος δὲ λόγος θέλει δημοσιευθῆ ἀλλαχοῦ.

1. Πάντων ἀξιολογώτατον είναι τὸ βιβλίον τοῦ *Pierre Amandry, La mantique Apollonienne à Delphes*, 1950. Κατάλογον τῶν κυριωτέρων ἀλλων καὶ ἀνακεφαλαίωσιν τοῦ δόλου ζητήματος τοῦ μαντείου δίδει ὁ *M. Nilsson, Das Delphische Orakel in der neuesten Literatur, Historia VII*, 1958, 237 καὶ ἔξ. Θὰ ἐπεθύμουν νὰ μνημονεύσω ἀκόμη καὶ τὴν ὥραιαν ἔκθεσιν τοῦ ζητήματος ὑπὸ *G. Klaassenbach, Das Delphische Orakel, Wissenschaftliche Annalen der Akad. Berlin 3*, 1954, 513 ἔξ.

2. Ὁ *Klaassenbach*, ἐ.λ., 524, ἐναντιοῦται κατὰ τῆς τοιαύτης ἐρμηνείας, ἡτις θὰ ἔξεθετεν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τὴν φήμην τοῦ ἐνδοξοτάτου μαντείου τῆς ἀρχαιότητος καὶ θὰ παρουσίαζεν ἀνδρας ὡς ὁ *Πλούταρχος* συνενόχους μιᾶς κακοήθους ἀγυρτείας.

δύκου τοῦ Παρνασσοῦ, διότι ἀκριβῶς ὁ ναὸς ἐδρᾶεται ἐπὶ τμήματος σχιστολιθικοῦ καὶ ἀργιλλώδους ἐδάφους, τὸ διοῖον ὑπόκειται διλιγώτερον εἰς τοιαύτας γεωλογικὰς μεταβολάς. Τοίτον, αἱ μαρτυρίαι περὶ τοῦ χάσματος καὶ τῶν ἀναθυμιάσων εἶναι σχετικῶς μεταγενέστεραι, διότι πρῶτοι τὰς ἀναφέρουν ὁ Διόδωρος καὶ ὁ Στράβων, ἡτοι κατὰ τὸν τελευταῖον π.Χ. αἰῶνα¹. Τέταρτον, αἱ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι χρησιμοποιοῦν τὰς ἐκφράσεις «ἔχοντεν ὁ θεὸς» καὶ συγχρόνως «ὁ θεὸς ἀνεῖλεν». Ὁ τελευταῖος οὗτος τρόπος τῆς Ἱερατικῆς ὅρολογίας τῶν Δελφῶν λύει τὸ ζήτημα, διότι ἡ φράσις σημαίνει κατὰ κυριολεξίαν «ὁ θεὸς ἐσήκωσε». Δεδομένου δὲ ὅτι καὶ ἀλλοθεν γνωρίζομεν, ὅτι ἐν Δελφοῖς ἥσκειτο ἡ διὰ κλήρου μαντική, ὁ θεὸς ἄρα ἐσήκωσε τὸν κλῆρον.

Οἱ μὴ θέλοντες νὰ λύσουν τὸ ζήτημα κατὰ τὸν Γόρδιον τρόπον χρησιμοποιοῦν τὴν συνδυαστικὴν ὁδόν. Χάσμα ἡτο, λέγοντ, ἡ βαθεῖα χαράδρα τῆς Κασταλίας, ἡ διοία χωρίζει τὰ δύο Φαιδριάδας. Ἐκεῖ ἡτο καὶ τὸ Ἱερὸν νῦν τῆς πηγῆς². Ἐκεῖθεν ἔξεκίνησε τὸ πανάρχαιον μαντεῖον τῆς Γῆς, τὸ διοῖον ἔξετόπισε ἐλθῶν ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ὁ Ἀπόλλων. Ἐφόνευσε τὸν Πύθωνα, τὸν Ἱερὸν δράκοντα τῆς πηγῆς, εἰσῆγαγε τοὺς Ἰδικούς του τρόπους μαντικῆς, τὴν Μικρασιατικὴν Σίβυλλαν, ἐνταῦθα λεγομένην Πυθίαν, πιθανῶς ἐν εἴδος θνητῆς συζύγου ἡ παλλακῆς, δι’ ἣς δηλοῖ τὴν θέλησίν του. Τὸ Ἰδικόν του ὅμως Ἱερὸν ἔδουσεν διλύγα μέτρα Δυτικώτερον, ἡτοι εἰς τὴν σημερινὴν θέσιν τοῦ ναοῦ, ἔνθα οὐδέποτε ἀπειθέσθη καὶ ἡ ἀνάμνησις τῆς Γῆς.

Τὸ οὐσιώδες πάντως εἶναι, διότι ἔχομεν πρὸς ἡμῶν διλόκληρον τὴν παράδοσιν τῆς ἀρχαιότητος, ἡτοις ὅμιλει ἀφ’ ἐνὸς περὶ μαντικοῦ ἐνθουσιασμοῦ τῆς Πυθίας, μανίας, ὡς τὴν ὀνομάζει ὁ Πλάτων³, ἀφ’ ἐτέρου περὶ χάσματος, οὐδὲ ἡ ἀναθυμίασις ἔνεποίει τὴν μαντικὴν μανίαν.

Τὴν μαντικὴν κατάστασιν τῆς Πυθίας δὲν εἶναι δυνατὸν ν’ ἀμφισβητήσωμεν, διότι ἐπ’ αὐτῆς βασίζεται διλόκληρος ἡ ὑπαρξίας καὶ ἡ φήμη τοῦ μαντείου. Ἡ Πυθία ὑπεβάλλετο εἰς εἰδικὴν δίαιταν, ὡς εἴπομεν, καὶ παρεσκευα-

1. Βλέπε πάσας τὰς καιρίας μαρτυρίας χρονολογικῶς κατατεταγμένας παρὰ *Α m a n d r y*, ἐ.ἄ. 241 ἔξ., ἐν προκειμένῳ σ. 247 ἔξ. Πβλ. καὶ *K l a f f e n b a c h*, ἐ.ἄ., σ. 517. Περὶ τοῦ χάσματος *A m a n d r y*, σ. 219 ἔξ.

2. Α. Ορρέ, *The Chasm at Delphi*, J.H.S. 24, 1904, 214 ἔξ., δστις ἀφιέρωσεν εἰς τὸ ζήτημα τὴν παλαιοτέραν καὶ πληρεστέραν μονογραφίαν. Καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, διότι ἡ χαράδρα τῆς Κασταλίας ἦτο τὸ πραγματικὸν χάσμα, ἀλλὰ τὸ ὑπόγειον ἀδυτον μετὰ ὅπῃς πρὸς τὴν γῆν ἡσαν ἀπλῶς ἐπινοήματα τῶν Ἱερῶν ἡ ιστορικῶν (σ. 235). Πβ. καὶ *K l a f f e n b a c h*, ἐ.ἄ., 518: Ἐντὸς τῆς χαράδρας καὶ παρὰ τὴν Κασταλίαν ἦτο τὸ πανάρχαιον Ἱερὸν τῆς Γῆς, ὡς ἀποδεικνύουν βάσεις ἀγαλμάτων ἐκ τοῦ Ε’ αἰῶνος π.Χ. πρὸς τιμὴν τῆς Γῆς καὶ τῆς θυγατρὸς καὶ διαδόχου της Θέμιδος. 520: Περὶ Σιβύλλης ἐν Δελφοῖς καὶ τῆς Ἀνατολικῆς ἴδεας περὶ τῆς ιερείας - παλλακῆς τοῦ θεοῦ.

3. Φαῖδρος 244β.

σμένη « κατήρχετο » εἰς τὸ ἄδυτον. Τὰ κατ' αὐτὴν ὑπάγονται γενικῶς εἰς ψυχοπαθολογικὴν κατάστασιν ὑστερικῶν ἀτόμων, ὡς τὰ σημερινὰ *medium*¹.

Αἱ δυσκολίαι ἀρχίζουν ἀπὸ τοῦ σημείου τοῦ χάσματος καὶ τοῦ ἔκειθεν ἐκπεμπομένου πνεύματος, τὸ δόποιον μαρτυρεῖται ὅτι ἐνέπνεε τὴν Πυθίαν. Ἐπειδὴ αἱ ἀνασκαφαὶ δὲν ἀπεκάλυψαν τὸ χάσμα, ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη ἀρνεῖται καὶ τοῦτο καὶ τὰς ἀναθυμιάσεις. Αὕτη δῆμος δὲν εἶναι ἡ καλυτέρα ἐρμηνεία. Ἡ παράδοσις δὲν εἶναι τοιαύτης φύσεως, ὥστε νὰ τὴν ἀρνηθῶμεν τόσον εὐκόλως, διότι ἀπετέλει ἀκοιβῶς τὸ κυριώτατον θεῖον φαινόμενον τῆς Δελφικῆς μυσταγωγίας. Ἡ ἀναθυμίασις ὑπῆρχε καὶ ὑπάρχει ἀκόμη μέχρι σήμερον. Εἰς τοῦτο δὲ θὰ μᾶς βοηθήσῃ ὁ σημερινὸς λαός μας καὶ ἡ παράδοσίς του, ἡτις εἰς τοὺς Δελφοὺς δὲν ἀπέθανε ποτε.

Πρῶτον πρέπει ἐν δίλιγοις νὰ ἐκθέσωμεν, πῶς παραδίδονται τὰ κατὰ τὸ χάσμα καὶ τὸν ἔξ αὐτοῦ ἀναδιδόμενον ἀέρα, διότι εἰς τοῦτο τὸ φαινόμενον εἶναι δυνατὸν νὰ ἔγκειται ὀλόκληρος ἡ σημασία, τὴν δόποιαν ἀπέκτησαν οἱ ἄλλως δυπρόσιτοι καὶ ἄξενοι Δελφοί.

Πρῶτος διόδωρος ἀναφέρει ἐν ἐκτάσει περὶ χάσματος, εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς οὗτος ἡτο ἐπιμελής ἐρανιστής ἐκ παλαιῶν καὶ καλῶν πηγῶν. Κατ' αὐτὸν λοιπὸν βόσκουσαι αἰγες ἀνεκάλυψαν πρῶται τὰς Ἰδιότητας τοῦ χάσματος, διότι μόλις ἐπλησίαζον πρὸς αὐτὸν ἐσκίρτων καὶ ἀφηγον Ἰδιαιτέραν φωνὴν. Ὁ φυλάττων τὸ ποίμνιον ἐπλησίασε καὶ ἔσκυψεν ἐκ περιεργίας εἰς τὸ χάσμα, ἔπαθε δὲ τὸν αὐτὸν ἐνθουσιασμὸν καὶ ἀμέσως προέλεγε τὰ μέλλοντα. Τὸ αὐτὸν ἔπαθον καὶ ἄλλοι οἴτινες μάλιστα ἐπήδων ἐντὸς τοῦ χάσματος καὶ ἀπώλυτο, οὕτω δὲ τὸ μαντεῖον ἔγινε γνωστὸν καὶ ἐνομίσθη ὅτι ἀνήκειν εἰς τὴν Γῆν. Τότε ἡτο ἀκόμη ἐρημος ὁ τόπος, τὸ δὲ χάσμα, προσθέτει διόδωρος, ἔκειτο ἐκεῖ ὅπου εἶναι τὸ ἄδυτον τοῦ σημερινοῦ « Ἱεροῦ ».

Τὰ αὐτὰ ἀναφέρει καὶ διόδωρον, σχεδὸν σύγχρονος τοῦ Διοδώρου (1ος αἰών), προσθέτων δῆμος ὅτι ἐκ τοῦ ἄντρου, τὸ δόποιον δὲν ἡτο εὐρύστομον, ἀνεφέρετο « πνεῦμα ἐνθουσιαστικόν ». Οἱ λοιποὶ συγγραφεῖς οἱ περὶ τοῦ φαινομένου διμιούντες ἀνήκουν εἰς τὴν μετὰ Χριστὸν ἐποχὴν καὶ διμιούν περὶ ἀτμοῦ ἐνθέου, ἀναθυμιάσεως, πνεύματος λεπτοῦ καὶ πυρώδους (Ιάμβλιχος), πνεύματος ψυχροῦ (Ιουστίνος) καὶ τέλος βεβαιοῦν ὅτι τὸ θεῦμα τοῦ ἀέρος ἡτο ἄλλοτε ἴσχυρότερον καὶ ἄλλοτε ἀσθενέστερον. Οἱ Πλίνιος προσθέτει, ὅτι ἡ ἐν Δελφοῖς ἀναθυμίασις (exhalatio) ἡτο μεταξὺ τῶν πρωτίστων δμοίων, αἴτινες ἐνεποίουν μαντικὴν κατάστασιν ἐμπνεύσεως. « Ολας Ἰδιαιτέρας σημασίας εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Πλουστάρχου. Ο θεοσεβῆς οὗτος καὶ ἄλλως ἐνάρετος ἀνθρωπος, εἰς τῶν μεγάλων συγγραφέων πάσης ἐποχῆς, ἔχοματισεν ἀνω τῶν 20 ἐτῶν Ἱερεὺς εἰς τοὺς Δελφούς. Αφιέρωσεν

1. Πβ. καὶ Klaffenbach, 525.

εἰς τὸν ἵερὸν τόπον ἀρκετὰς συγγραφάς του. Εἰς δύο κυρίως ἔξι αὐτῶν (Περὶ τῶν ἐκλελοιπότων χρηστηρίων καὶ Περὶ τοῦ μὴ χρῆν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν)¹, ὅμιλεῖ ἐν ἐκτάσει, ἐστω καὶ συγκεκαλυμμένως ὅπου εἶναι ἀνάγκη, περὶ τῶν Δελφικῶν προβλημάτων. Εἶναι λοιπὸν λίαν ἀξιοσημείωτον, ὅτι τὸ μὲν χάσμα καὶ τὸν ἔξι αὐτοῦ ἀναδιδόμενον ἀέρα ἀναφέρει ἀδιστάκτως καὶ πολλάκις. Ἐκεῖνο τὸ δποῖον οὐδέποτε εἰπεν, εἶναι ὅτι τὸ χάσμα ἔκειτο εἰς τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ. Τοῦτο εἶναι μεγάλης σημασίας, ὡς θὰ ὕδωμεν κατωτέρω. Ἐνδιαφέρον ὠσαύτως εἶναι ὅτι τὴν ἀναθυμίασιν περιγράφει ὁ Πλούταρχος ὡς οὐχὶ σταθεράν, ἀλλ’ ἔχουσαν ἄλλοτε ἔξασθενήσεις καὶ ἄλλοτε σφοδρότητας. Ἀναφέρει ὠσαύτως, καὶ ἐπικαλεῖται καὶ μάρτυρας, ὅτι τὸ ἀναδιδόμενον πνεῦμα εἶναι κατὰ ἄτακτα διαστήματα πλῆρες εὐωδίας. Χαρακτηριστικῶς δὲ βεβαιοῦ, ὅτι τῆς εὐωδίας ταύτης πληροῦται ὁ οἶκος, ἐντὸς τοῦ δποίου ἐκάθηντο οἱ περιμένοντες τοὺς χρησμούς, καὶ ὅτι ἡ εὐωδία προήρχετο ἐκ τοῦ ἄδυτου.

Σπουδαῖον τέλος θεωρῶ τὸ γεγονός, ὅτι εἰς μίαν περίπτωσιν ὁ Πλούταρχος, ἵσως μάλιστα ὑποσυνειδήτως, ὅμιλεῖ κατὰ τοιοῦτον τρόπον περὶ τοῦ ἀναδιδόμενου ἀέρος, ὡστε δικαιούμενα νὰ συναγάγωμεν, ὅτι δὲν πρόσκειται περὶ τοῦ ἄδυτου τοῦ ναοῦ. Διότι ἀντὶ ν' ἀναφέρῃ τοῦτο ὀνομαστί, ὅπερ θὰ ἔπραττεν ἀσφαλῶς, ἀν δύναντο νὰ τὸ πρᾶξῃ, μεταχειρίζεται τὴν ἔξῆς φράσιν (πρόσκειται νὰ εὐρεθῇ αἰτιολογία τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ Πυθία δὲν δίδει πλέον ἐμμέτρους χρησμούς): “Ἐν ἐκ τῶν δύο πρέπει νὰ συμβαίνῃ, ἢ ἡ Πυθία δὲν πλησιάζει τὴν τοποθεσίαν, ὅπου εὐρίσκεται τὸ θεῖον, ἢ ἡ ἀναθυμίασις ἔχει σβήσει τελείως καὶ ἔξελιπτεν ἡ δύναμις της². Κατὰ τὰ ἄλλα ὁ Πλούταρχος ἐπιβεβιαῖ τὴν παράδοσιν τοῦ Διοδώρου περὶ ἀρχικῆς ἀνακαλύψεως τοῦ χάσματος ὑπὸ αἰγῶν, λέγει ὅτι αὕτη ἦτο ἡ τοπικὴ παράδοσις τῶν Δελφῶν καὶ δίδει καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ποιμένος, ὅστις ἐλέγετο Κορήτας³. Σημειωτέον ὅτι τινὲς ἔταύτισαν τὸ ὄνομα πρὸς τοὺς Κορητικοὺς Κουρητας, εὐρίσκοντες μίαν ἐπὶ πλέον σχέσιν πρὸς τὴν Κορήτην.

‘Ο Πλούταρχος μᾶς δίδει ἵσως μίαν ἄλλην συγκεκαλυμμένην νῦξιν περὶ τοῦ χάσματος. ‘Ομιλῶν περὶ τοῦ « χωρίου », ὅπου εὐρίσκετο ἡ θεία ἀναθυμίασις, χρησιμοποιεῖ τὴν ἔξῆς σκηνογραφίαν: Παριστάνει τοὺς ἡρωας τοῦ διαλόγου (διότι προτιμᾶ γενικῶς τὴν διαλογικὴν μορφὴν τοῦ λόγου) περιερχομένους τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, ἵνα ἐν τέλει καθίσουν ἐπὶ τοῦ μεσημβρινοῦ κοριπιδώματος τοῦ ναοῦ καὶ συνομιλήσουν ἔχοντες ἐνώπιόν των τὸ ἵερὸν τῆς Γῆς. Τότε ὁ Βόηθος, εἰς τῶν ἡρώων τοῦ διαλόγου, λέγει ὅτι « καὶ

1. Ὁρα πάντα τὰ κυριώτερα χωρία παρὰ Αἰ π α η δ γ y, ἐ.ἄ.

2. Περὶ τοῦ μὴ χρῆν κλπ, XVII: « ὡς δυστὸν θάτερον, ἡ τῆς Πυθίας τῷ χωρίῳ μὴ πελαζούσης, ἐν φ τὸ θεῖον ἔστιν, ἡ τοῦ πνεύματος ἀπεσβευμένου καὶ τῆς δυνάμεως ἐκλελοιπυίας ».

3. Περὶ τῶν ἐκλελοιπ. χρηστηρίων XLVI.

δ τόπος τῆς ἀπορίας συνεπιλαμβάνεται τῷ ἔνεῳ», ἥτοι βοηθεῖ καὶ δ τόπος νὰ γίνη συζήτησις περὶ τῆς σημερινῆς ἐλλείψεως ἐμπνεύσεως καὶ ἀμοιβίας τῆς Πυθίας. Δὲν γίνεται ὅμως περαιτέρω λόγος περὶ ἀναθυμιάσεων, ἀλλὰ περὶ Μουσῶν καὶ νάματος. Ἡμεῖς ὅμως γνωρίζομεν ἥδη, ἔξ δσων ἀνωτέρω ἐμνημονεύθησαν, ὅτι πρὸς τὸ ιερὸν καὶ τὸ ἀρχικὸν μαντεῖον τῆς Γῆς συνέδεοντο ἀκριβῶς αἱ ἀναθυμιάσεις τοῦ χάσματος.

Τὸ ιερὸν τῆς Γῆς ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν ἀκριβῶς εἰς ἥν θέσιν ἀναφέρει δι Πλούταρχος, πρὸ τῆς μεσημβρινῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ. Περιγράφεται ὡς «ἄκομψοι καὶ ἀπειρόκαλοι βράχοι, οἵτινες ὑψοῦνται καὶ σήμερον ἐν τῷ μέσῳ τοῦ τεμένους καὶ τοῦ χώρου, ὃν ἐκόσμουν πάλαι ποτὲ πέριξ πλῆθος φιλοκάλων καὶ πλουσίων κτηρίων καὶ κόσμος ἀγαλμάτων καὶ ἀναθημάτων... Εἶναι τὸ παμπάλαιον ιερὸν τῆς Γῆς. Ἔνταῦθα ἥτο τὸ χάσμα τὸ ἀναδίδον πνοήν...»¹.

‘Αλλ’ ὑπάρχει καὶ ἡ τελευταία ἀμάχητος ἀπόδειξις, ὅτι δὲν ἥτο δυνατὸν ἡ ἀρχαιότης νὰ ὅμιλῃ περὶ ἀνυπάρκτου φαινομένου. Τὸ «πνεῦμα» ὑπάρχει καὶ σήμερον καὶ τὸ γνωρίζουν οἱ κάτοικοι τῶν Δελφῶν. Ὁλίγον μετά τὴν ἀνέγερσιν τοῦ νέου «Τουριστικοῦ» ἔνοδοχείου εἰς τὸ ἀκρον τοῦ σημερινοῦ χωρίου τῶν Δελφῶν ἥκουσα κατά τινα μετάβασίν μου ἐκεῖ τὸν Μάρτιον τοῦ 1955 νὰ ὅμιλον περὶ τῆς «ἀνεμότρυπας», τὴν δοπίαν ἀπέκοψεν ἐν μέρει ἡ χάραξις τῆς σημερινῆς ἀμάξιτοῦ. Ὁ Κεραμόποντλος ὅμιλεῖ ἥδη, ἔστω καὶ ἀορίστως περὶ «φωγμῆς κατὰ τὸ δυτικὸν ἀκρον τοῦ χωρίου» καὶ ποιοφανῶς ὑπονοεῖ αὐτὸ τὸ χάσμα².

Ἐπεσκέφθην ἀμέσως τὴν «Ἀνεμότρυπαν», ητις εὑρίσκετο εἰς τὸ δεξιὸν μέρος τῆς ὁδοῦ ἀμα τῇ ἔξοδῳ ἐκ τοῦ σημερινοῦ χωρίου καὶ ἀκριβῶς κάτωθι τοῦ ἀνεγερθέντος ἔνοδοχείου, δῆπερ κεῖται περὶ τὰ 80 μ. βορειότερον καὶ ὑψηλότερον. Ἡτο δὴ ἐπιμήκης ἐντὸς τοῦ λατομηθέντος βράχου, ὑψους δλίγον ὑπὲρ τὸ ἐν μέτρον καὶ μεγίστου πλάτους περὶ τὰ 45 ἑκατοστά. Τὸ χάσμα ἐποριχθεὶ περὶ τὰ 3 μ. εἰς βάθος, ἔχον τὸ αὐτὸ πλάτος, εἴτα διμως μετεβάλλετο εἰς ἀπλῆν σχισμὴν προχωροῦσαν πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ χωρίου, ἥτοι πρὸς Α καὶ ΒΑ σχεδὸν δοιζοντίως. Ὁ δφθαλαμὸς ἥδυνατο νὰ παρακολουθῇση εὐχερῶς τὴν διεύθυνσιν τῆς σχισμῆς μέχρι τοῦ σημείου, δησου προδίδεται ὑπὸ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ βράχου.

1. Α. Κεραμόποντλος, «Οδηγὸς τῶν Δελφῶν» (1935), σ. 44.

2. Οδηγὸς τῶν Δελφῶν, ἐ.δ. 9. Ἐπόμενον ἥτο νὰ διαλαθῇ τὴν προσοχὴν ἡ ἀσφῆ, ἀλλὰ πολύτιμος μαρτυρία. Διὰ τούτο ἀξιόλογά ἔναια συγγράμματα βεβαιοῦν, ὅτι αἱ ἀναθυμιάσεις εἶναι πάργα ἀγνωστῶν εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Δελφῶν. Ἔγὼ ὀντάτως ἡγνόνων τὴν μαρτυρίαν τοῦ Κεραμοποντλού καὶ μόνον ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνεῦρον ταύτην, διπλας καὶ τὴν γνώμην του, δη τὸ χάσμα πρέπει νὰ ἔχειτο παρὰ τὸ ιερὸν τῆς Γῆς πλησίον τοῦ ναοῦ.

Εἰσήγαγον τὴν κεφαλὴν ἐντὸς τοῦ χάσματος καὶ ἀμέσως ἐγένετο αἰσθητὴ ἡ πνοὴ ἔξερχομένου ἀνέμου, ἥτις ἦτο ἀσθενής, ἀλλὰ σταθερά. Παρέμεινα ἐκεῖ ἀρκετὴν ὥραν καὶ ἀνὰ μερικὰ λεπτὰ ἐπανελάμβανον τὸ πείραμα, διότι ἡ κεφαλὴ καὶ μέρος τῶν ὤμων εἰσήρχοντο εὐχερῶς ἐντὸς τῆς ὀπῆς. Τὸ οεῦμα ὑπῆρχε πάντοτε σταθερόν, ἀλλ’ ἔπειτε νὰ πλησιάσῃ τις τὸ πρόσωπον εἰς τὸ χάσμα, διότι ἄλλως δὲν ἦτο αἰσθητόν. Εὐτυχῶς ἔσχον τὴν πρόνοιαν νὰ φωτογραφήσω τὴν ὀπήν χρησιμοποιήσας ὡς κλίμακα τοῦ μεγέθους αὐτῆς τὸν κάτοικον τῶν Δελφῶν, ὅστις μὲ συνάδευεν (εἰκ. 1). Ἐγραψα ἀκολούθως ἀρθρὸν εἰς τὸν ἡμερήσιον τύπον¹ ἔνθα συνίστων εἰς τὴν ὑπηρεσίαν Τουρισμοῦ νὰ φροντίσῃ, ὅπως μὴ καταστραφῇ περαιτέρω τὸ χάσμα. Δυστυχῶς, τὴν 2^{αν} Ιαν. 1959, ὅπότε μετέβην ἐκ νέου εἰς τὸν Δελφούς ἐπὶ τούτῳ, ἵνα λάβω περισσοτέρας φωτογραφίας καὶ μελετήσω ἐκ νέου τὸ χάσμα, τοῦτο εἶχεν ἔξαφανισθῆ. Κατὰ τὴν νέαν διαπλάτυνσιν τῆς ὁδοῦ ὁ βράχος ἀνετινάχθη καὶ τὸ ὑπολειφθὲν τμῆμα τῆς ὀπῆς ἐπληρώθη λίθων καὶ χωμάτων. Ἡ ἡμέρα ἦτο ψυχρὰ καὶ βροχερά, ὡστε δὲν ἥδυνάμην νὰ εῦρω καὶ κατάλληλον χωρικόν, ἵνα μὲ βοηθήσῃ. Μετὰ κόπου ἀνεκαλύφθη τὸ μικρὸν ἀπομεῖναν ἵχνος τοῦ χάσματος, τῇ βοηθείᾳ τῆς παλαιᾶς φωτογραφίας, διότι ὁ ὑπερκείμενος ἥλεκτροφόρος στύλος εἶχε παραμείνει εἰς τὴν θέσιν του. Πάντως ἡ παραμόρφωσις τοῦ τοπίου ἦτο τόσον μεγάλη καὶ ἡ ὀπὴ τόσον μικρά, ὡστε ἀμφέβαλλον περὶ τῆς ταυτότητος. Μόνη ἡ ἄκρα χειρὸς ἔχωρει ἐντὸς αὐτῆς, ἥτις ἐφαίνετο μᾶλλον ὡς φωλεὶ ποντικῶν. Τὴν τελειωτικὴν ἀπόδειξιν παρέσχεν ἡ ἀναθυμίασις. Τὸ πνεῦμα ὑπῆρχε πάντοτε ἐκεῖ, ἔξερχόμενον διὰ μέσου τῶν λίθων καὶ χωμάτων. Τὴν φορὰν αὐτὴν ἀνεδίδετο θεομόν, τὴν δὲ θεομότητά του καθίστα ἐντονωτέραν ἡ παγερὰ ἡμέρα. Ἡ εἰκ. 2 παριστᾶ τὸ χάσμα εἰς τὴν νέαν του κατάστασιν².

Δὲν χρειάζονται πολλαὶ γεωλογικαὶ γνώσεις, ἵνα ἐρμηνεύσῃ τις τὸ φαινόμενον. Ἡ καρστικὴ διάπλασις τῶν ὁρεινῶν ἀσβεστολιθικῶν ὅγκων τῆς Ἑλλάδος σχηματίζει ἄφθονα σπήλαια, ὑπογείους κοιλότητας καὶ σχισμάς. Πολλὰ σπήλαια παρουσιάζουν καὶ οεῦμα ἀέρος. Ἀρκεῖ τὰ δύο στόμια μιᾶς σχισμῆς νὰ εὐδίσκωνται εἰς ἄνισον ὑψός, ἵνα ἡ διαφορὰ δυναμικοῦ τῆς ἀτμοσφαιρικῆς πιέσεως σχηματίσῃ τὸ οεῦμα. Ἡ φορὰ τοῦ πνέοντος ἀνέμου

1. Ἐφημερὶς «Βῆμα», 3 Ἀπρ. 1959.

2. Εἴθισται ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Στράβωνος (Μέμνων τῆς Αἰγύπτου) καὶ τοῦ Πλουτάρχου (εὐωδία τοῦ πνεύματος) νὰ ἀναφέωνται καὶ μάρτυρες τῶν τοιούτων φαινομένων. Διὰ τοῦτο θὰ ἀναφέρω καὶ ἐγὼ ἐνταῦθα, ὅτι τὴν θεομήν πνοὴν τοῦ χάσματος ἐδοκιμάσαμεν ἀλληλοδιαδόχως κατὰ τὴν 2^{αν} Ιανουαρίου, πλὴν ἐμοῦ καὶ τῆς μικρᾶς θυγατρός μου, ἡ βοηθός μου δεσπ. Μ. Παντελίδου, ὁ γλύπτης κ. Β. Φαληρέας καὶ ὁ δηλητὸς τοῦ αὐτοκινήτου κ. Π. Μποσκαΐνος. Κατὰ τὴν λήψιν τῆς φωτογραφίας (εἰκ. 2) ἔλαβε θέσιν πρὸ τῶν οἰκτρῶν ἀπομειναρίων τῆς ὀπῆς ἡ μικρὰ κόρη μου διὰ λόγους συμμετερίας μεγεθῶν.

ἢ ἡ ἄνισος ὑπὸ τοῦ ἡλίου θέρμανσις δύνανται νὰ ἔπιτείνοντν ἢ νὰ ἔξασθενήσουν τὸ ρεῦμα. Ὁ ἀρωματισμός του εἶναι δυνατὸς εἰς ὅρισμένας ἐποχὰς τοῦ ἔτους ὑπὸ θύμου ἢ σφάκου ἢ τῶν ἀνθέων τῆς ἐποχῆς. Τέλος εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπῆρχε σταθερῶς ἢ κατὰ καιρούς καὶ πρόσμειξις γεωδῶν ἀναθυμιάσεων (λ.χ. μεθανίου), ἡτις καθίστα τὸ πνεῦμα τοῦ χάσματος μεθυστικόν. Περὶ τούτων βεβαίως ἀρμόδιοι εἶναι οἱ εἰδικώτεροι ὅπως ἀποφανθόν, πάντως οὐδὲν τὸ ἀδύνατον ἢ ἀπίθανον ὑπάρχει εἰς τὰς ἀρχαίας παραδόσεις περὶ τοῦ Δελφικοῦ χάσματος. Ἡ σημερινὴ «Ἀνεμότρυπα» παρέχει πνεῦμα ἄλλοτε ψυχρόν, ἄλλοτε θερμόν, ἄλλοτε ἐντονώτερον καὶ ἄλλοτε ἀσθενέστερον. Κατὰ τὰς ψυχρὰς ἡμέρας ἀναδίδει ἀτμόν, ἔξ οῦ καὶ ἡ παρουσία της καθίστατο αἰσθητὴ ἀπὸ ἑκατοντάδων μέτρων. Πάντα ταῦτα εἶναι βέβαια καὶ τὰ γνωρίζουν πάντες οἱ χωρικοί. Τὸ μόνον ἀβέβαιον παραμένον εἶναι ἡ δύση, διότι εἰς μόνον χωρικὸς ἔτυχε νὰ μὲ βεβαιώσῃ, ὅτι ἐνίστη ἡ Ἀνεμότρυπα ἀνατέμπει δύσμήν θειώδη. Οἱ ἄλλοι δύμως χωρικοὶ δὲν ἐπεβεβαίωσαν τὸ πρᾶγμα¹.

Θεωρῶ πιθανόν, ὅτι ἡ σχισμὴ εἶναι μία καὶ μόνη, ἡτις διήκουσα μὲ γενικὴν κατεύθυνσιν ἀπὸ Α πρὸς Δ διέρχεται ὑπὸ τὸ ιερόν, καὶ ἔξεπεμπεν ἄλλοτε τὴν ἀναθυμιάσιν ἐντὸς αὐτοῦ, πιθανώτατα παρὰ τὸ ιερὸν τῆς Γῆς. Λόγῳ τῶν συνεχῶν καὶ σφοδρῶν σεισμῶν (ἢ Ν κλιτὺς τοῦ Παρνασσοῦ εἶναι ἀπὸ τὰ σεισμοπαθέστερα μέρη τῆς Ἑλλάδος), πιθανῶς νὰ ὑπέστησαν τὰ πετρώματα ἐλαφράν μετακίνησιν, ἔξ ἣς ἐφράχθη τὸ ἐν στόμιον καὶ ἡνοίχθη ἄλλο, ἡ σημερινὴ Ἀνεμότρυπα. Τῆς Κασταλίας τὸ ὕδωρ μετεκινήθη πολλάκις καὶ ἄλλοτε καὶ κατὰ τὸ 1870² λόγῳ τῶν σεισμῶν. Εἶναι δύμως ἔξ ἵσου δυνατόν, ἡ σημερινὴ Ἀνεμότρυπα νὰ εἶναι διακλάδωσις τοῦ Δελφικοῦ χάσματος ἢ ἀκόμη καὶ τελείως ἀνεξάρτητον χάσμα. Τὸ γεγονός πάντως παραμένει, ὅτι ἔχομεν ἐγγύς τοῦ ιεροῦ καὶ σήμερον τὸ αὐτὸ φαινόμενον, περὶ τοῦ δούλου τόσον πολὺ ὅμιλει ἡ Ἀρχαιότης, καὶ δὴ καλύπτον πάντας τοὺς διαφόρους τρόπους, ὑφ' οὓς περιγράφεται τὸ «πνεῦμα».

Εἶναι πάντως ἀληθές, ὅτι αἱ μαρτυρίαι περὶ τοῦ χάσματος εἶναι μετα-

1. Ὁ κ. Λ. Γ. Βούζας (ἐκ τῶν ἰδιοκτητῶν τοῦ ἔνοδοχείου «Ἀπόλλων» ἐν Δελφοῖς) εἰχε τὴν εὐγένειαν μεταξὺ ἄλλων νὰ μοῦ γράψῃ ἐν ἐπιστολῇ τὰ ἀκόλουθα: «Ἀπὸ τὰ παλαιὰ ἀκόμη χρόνια εἰχε παρατηρηθῆ, ὅτι εἰς τὸ Δ. ἀκρον τοῦ νέου χωρίου καὶ ἀπὸ μίαν ὀπὴν ἔξηρχετο καθ' δλας τὰς ἐποχὰς τοῦ ἔτους ἀήρ, δι' ὃ καὶ ἡ ὀπὴ ὀνομάσθη ὑπὸ τῶν χωρικῶν Ἀνεμότρυπα. Κατὰ δὲ τὸ θέρος τούτο ἐγίνετο ἀντιληπτὸν ἀπὸ τὴν κίνησιν τῶν διαφόρων χόρτων, ἀτινα εὐρίσκοντο εἰς τὸ στόμιον τῆς ὀπῆς. Κατὰ δὲ τὴν κίνησιν περισσόν τοῦ διαφόρων χόρτων, ἡτο χιονισμένη, ἐκ τῆς ὀπῆς πλέον ἔξηρχετο θερμός ἀχνός [ἀτμὸς δηλ.].] ἐμφανῆς εἰς ἀρκετὰ μέτρα ἀπόστασιν, ἀνεύ δύμως χαρακτηριστικῆς τινος δύσμῆς».

2. Κεραμόπουλος, Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν, 84-85. Περιττὸν νὰ τονισθῇ, ὅτι ἵσως οὐδεὶς σεισμὸς ἀπέφραξε τὸ χάσμα καὶ εἶναι δυνατὸν μίαν ἡμέραν αἱ ἀνασκαφαὶ νὰ δοποκαλύψουν αὐτὸν ἐκ νέου, κεχωσμένον ὑπὸ τοῦ χρόνου καὶ τῶν ἀνθρώπων, ὡς οἱ σημερινοὶ ἀπόγονοι των κατέχωσαν τὴν Ἀνεμότρυπαν.

γενέστεραι, μὴ δινερχόμεναι πρὸς τὸ παρόν πέραν τοῦ 1^{ου} π.Χ. αἰῶνος. 'Ο Διόδωρος, δστις εἶναι δ παλαιότατος μάρτυς, ἔδωκε συγχρόνως ἀφορμὴν εἰς ἀμφισβήτησιν τοῦ δικού ζητήματος περὶ χάσματος καὶ ἀναθυμιάσεως, διότι μνημονεύει διτὶ ἔκειντο εἰς τὸ «ἄδυτον» τοῦ «ἱεροῦ». 'Επὶ πλέον, ἡ συχνὴ ἔκφρασις διτὶ ἡ Πυθία «κατέβαινεν» εἰς τὸ ἄδυτον, ὀδήγησεν εἰς σειρὰν μοιραίων παρεξηγήσεων. 'Άδυτον, ὡς ἦτο φυσικόν, ἐνομίσθη τὸ μέρος τοῦ ναοῦ τὸ ὅπισθεν τοῦ σηκοῦ, ἔνθα εἰς τινας ἀρχαίους ναοὺς ὑπῆρχε χωριστὸν διαμέρισμα, εἰς δὲ ἐδίδετο τὸ δύνομα ἄδυτον. 'Ο ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος εἰς τὸ τμῆμα ἔκεινο ἀνεσκάφη ἐσωτερικῶς μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου, δστις συνέβη νὰ ἀνακαλυφθῇ συμπαγῆς καὶ ἀπολύτως ἀρραγῆς. 'Αναμφιβόλως λοιπὸν ἔκει ὁ ὑδέποτε ὑπῆρχε χάσμα. 'Επειδὴ ἡ Πυθία «κατέβαινεν» ἐδέχθησαν (λόγῳ ἵχνῶν βαθμίδων) δύο πατώματα εἰς τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ. 'Εξωθεν ἀνέβαινεν ἡ Πυθία εἰς τὸ ἀνώτερον, ἵνα εἴτα καταβῇ εἰς τὸ κατώτερον, πράγματα περίπλοκα καὶ μὴ ἀναγκαῖα.

'Αλλ' ἦτο δητὸς τοῦτο τὸ ἄδυτον τοῦ χάσματος; 'Ο Κεραμόπουλος ἔκαμεν ἦδη τὴν δογμὴν παρατήρησιν, διτὶ ἐσωτερικῶς οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ δὲν φέρουσι πρόσωπον εἰς τὸ ἀνασκαφὲν τμῆμα, ἐπομένως τοῦτο οὐδέποτε προωρίσθη νὰ εἶναι δρατόν¹. 'Αναγινώσκων τις τὰς παλαιοτάτας μαρτυρίας, αἰτινες εἶναι δῆλαι ποιητικά, ἐπομένως ἀσαφεῖς καὶ ἐπιδεχόμεναι ἐλαστικὴν ἔμμηνείαν, δὲν θὰ ἀποκομίσῃ καθαρὰν ἐντύπωσιν. 'Η σχετικῶς σαφεστέρα ἔκφρασις εἶναι Πινδ. 'Ολ. VII 59 - 60, χρυσοκόμας εὐώδεος ἔξι ἄδυτον ναῶν πλόου εἶπε. Σκοτεινότερος εἶναι δὲ λόγος ἐν Πυθ. XI 4 - 5, χρυσέων ἐξ ἄδυτον τριπόδων θησαυρόν. 'Ἐν τῷ χοροικῷ Ἰφ. Τ. 1257 ἄδυτων ὅποι, Κασταλίας φεένδων γείτων, εἶναι ἀδύνατον νὰ συμπεριέλθῃ τις ποῖον ἄδυτον νοεῖ δὲν Εὐδοτίδης. 'Ωσαύτως δὲ ἀναγινώσκων τὰς Εὐμενίδας ἢ τὸν Ἰωνα θὰ ἀποκομίσῃ τὰ ἔξης: Εἰς τὸν ναὸν ὑπῆρχε «μυχός», ἐκεῖ ενδρίσκετο δὲ μηφαλὸς (Εὐμ. 39 - 40), ὑπῆρχον πέριξ θρόνοι, ἐφ' ὧν ἡ Πυθίας εἶδε κοιμωμένας τὰς Εὐμενίδας (47), πάντα δὲ ταῦτα ενδρίσκονται εἰς τὸν χῶρον, ἔνθα καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ θεοῦ (155). 'Ἐν Ἰωνι τοῦ Εὐδοτίδου ἐπαναλαμβάνονται τὰ περὶ δημητρίου, ἔνθα καθίζων δὲ Φοῖβος ὑμνωφδεῖ (5 - 6), ἐκεῖ δὲ μνημονεύεται καὶ δὲ τρίπους, περὶ τὸν δημητρίου ἵστανται οἱ ἀριστεῖς τῶν Δελφῶν, «ἔσω» τοῦ ναοῦ, ἀνευ περαιτέρω λεπτομερειῶν (414 - 415, 512). 'Αναφέρονται ἡ Πυθία καὶ δὲ τρίπους (1320), ἀλλὰ παντοῦ ἀναφέρεται εἰσόδος καὶ ἔξοδος εἰς τὸν ναόν, οὐδαμοῦ «κατάβασις», οὐδὲ κανὸν οητῶς τὸ ἄδυτον.

'Εφόσον λοιπὸν καὶ τὸ ἄδυτον τοῦ ναοῦ δὲν παρουσίασεν ἵχνη χρησιμοποιήσεως εἰς τὰ βαθύτερα στρώματα, πρέπει νὰ σκεφθῶμεν μήπως ἡ «κατάβασις», ἡτις μαρτυρεῖται εἰς τὰς μεταγενεστέρας πηγὰς ἐννοοῦ ἄλλο ἄδυτον, ἔξω τοῦ ναοῦ. Πράγματι δὲ Διόδωρος χρησιμοποιεῖ τὴν φράσιν, διτὶ τὸ

1. 'Οδηγὸς τῶν Δελφῶν, 64 - 65.

χάσμα εἰδίσκετο «ἐν τούτῳ τῷ τόπῳ, καθ' ὃν ἐστιν νῦν τοῦ ἱεροῦ τὸ καλούμενον ἄδυτον». Παρατηροῦμεν λοιπόν, πρῶτον ὅτι ἱερὸν δὲν σημαίνει μόνον ναός, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅλον ἱερόν, ἀκριβῶς ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὸν ναόν. (Πάντως τὸ Λατινικὸν κείμενον τοῦ Dindorf μεταφράζει *templum*). Δεύτερον, ὅτι ἀν ἐπρόκειτο περὶ τοῦ ναοῦ, δὲν θὰ ἡτο ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιηθῇ ἡ φράσις «τὸ καλούμενον ἄδυτον», ἀφοῦ ἄδυτον ἡτο κανονικὴ δνομασία τοῦ σχετικοῦ διαμερίσματος, ἐφόσον εἶχον τοῦτο οἱ ναοί. «Οταν πρὸς ταῦτα συνδυάσωμεν καὶ τὴν εἰδῆσιν ὅτι ἡ Πυθία κατήρχετο εἰς τὸ ἄδυτον, ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἔκειτο ἐκτὸς τοῦ ναοῦ, εἰς βαθύτερον σημεῖον, πιθανῶς δὲ εἰς τὰ πέριξ τοῦ ἱεροῦ τῆς Γῆς.

Τοιαῦτα «ἄδυτα», ἐκτὸς τῶν ναῶν, εἰς τὰ δποῖα κατήρχοντο, ὑπῆρχον καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἐλλάδος¹. Τὸ φωτεινότερον παράδειγμα εἶναι τὸ ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἰσθμοῦ, ἔνθα ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ Παλαίμονος περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Παυσανίου «ἐν ἀριστερῷ ναὸς... ἐστι δὲ καὶ ἄλλο ἄδυτον καλούμενον, κάθιδος δὲ εἰς αὐτὸν ὑπόγειος, ἔνθα δὴ τὸν Παλαίμονα κεκρύφθαι φασίν»². Ἡ ἀναλογία μεταξὺ τῶν ἀδύτων τῶν δύο ἱερῶν μοῦ φαίνεται σπουδαία, ἀφοῦ εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιγραφὰς χρησιμοποιεῖται ἡ αὐτὴ φράσις, τὸ καλούμενον ἄδυτον (Διόδ.) — ἄδυτον καλούμενον (Παυσ.). Ἐπὶ πλέον, κατ' ἄλλας παραδόσεις, καὶ εἰς τὸ ἄδυτον τῶν Δελφῶν ἡτο τεθαμένος ὁ Πύθων, ὡς εἰς τὸ τοῦ Ἰσθμοῦ ὁ Παλαίμων.

Κατὰ ταῦτα ἐκτὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἔκειτο τὸ ἄδυτον, κατέβαινον εἰς αὐτό, ἐκεὶ δ' ὑπῆρχε τὸ χάσμα καὶ ἔκει πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ. Μία δὲ μαρτυρία τοῦ Ἡροδότου δύναται νὰ ἀναβιβάσῃ τὴν περὶ αὐτοῦ παράδοσιν μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ πέμπτου π.Χ. αἰώνος, ἡτοι εἰς τοὺς χρόνους τῆς μεγίστης ἀκμῆς τοῦ μαντείου. Εἶναι δηλαδὴ γνωστόν, ὅτι τὰ χάσματα ταῦτα τῆς γῆς (ἐντὸς τῶν δποίων ἐν Ἀττικῇ κατὰ τὰ Θεσμοφόρια ἔρωπτον δέλφακας αἱ γυναικες), καθὼς καὶ οἱ σχετικοὶ ὑπόγειοι χῶροι, ἐκαλοῦντο συνωνύμως καὶ ἄδυτα καὶ μέγαρα³. «Ἐπομένως δύναται νὰ ἔχῃ ίδιαίζουσαν σημασίαν ἡ δρολογία, ἣν χρησιμοποιεῖ δ Ἡρόδοτος, προκειμένου περὶ τοῦ τρομεροῦ χρησμοῦ, δην ἐπικειμένης τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ξέρξου ἔλαβον οἱ Ἀθηναῖοι⁴: Οἱ θεοπόροι τούτων, ἀφοῦ ἐποίησαν τὰς νομιζομένας τελετάς, «ἐεὶ τὸ μέγαρον ἐσελθόντες ἔζοντο». Ἡ Πυθία Ἀριστονίκη τότε χρᾷ τὰ περὶ τῆς ἀπελπιστικῆς καταστροφῆς, ἡτις ἐπικρέμαται τῶν Ἀθηνῶν καὶ καταλήγει: «Ἄλλ' ἵτον ἐξ ἀδύτοιο». «Ἐπομένως μέγαρον καὶ ἄδυτον ἐδῶ παρουσιάζονται ὡς συνώνυμα (ἀφοῦ τὸ μέτρον δὲν θὰ ἡμπόδιζε νὰ λεχθῇ «ἄλλ' ἵτον ἐκ

1. Ὁρα Pauly - Wissowa s.v. *Adyton*, Stengel.

2. Παυσ. ΙΙ, 2, 1.

3. Stengel, ἐ.α.

4. Ἡροδ. VII, 140.

μεγάροιο») καὶ πιθανότατα ἡσαν εἰς καὶ ὁ αὐτὸς χῶρος, εἰς τὸν προθάλαμον τοῦ ὅποιου ἐκάθηντο οἱ ἔσνοι καὶ εἰς τὸ βάθος ἔκειτο τὸ χάσμα, ὅπόθεν ἐχογημοδότει ἡ Πυνθία. Εἰς πλήρη συμφωνίαν πρὸς ταῦτα εύρισκεται καὶ ἡ παρὰ Πλουτάρχῳ περιγραφή, μὲ μόνην τὴν διαφοράν, διτὶ ὁ χῶρος «ἐν ᾧ τοὺς χωμάνους τῷ θεῷ καθίζουσιν» καλεῖται ἐνταῦθα οἶκος. Πληροῦται δὲ εὐνῶδίας κατὰ ἀτακτα διαστήματα ἐκ τοῦ πνεύματος τοῦ παρακειμένου ἀδύτου¹.

Κατὰ Παυσανίαν (καὶ μόνον τοῦτον) ἐντὸς τοῦ ἀδύτου ἔφθανε τὸ ὄντωρ τῆς Κασσοτίδος, τοῦ ὅποιου ἡ πόσις ἦτο ἐν τῶν στοιχείων τῆς μαντικῆς ἐκστάσεως. Πᾶσαι αἱ ἄλλαι μαρτυρίαι ἀναφέρουν τὸ ὄντωρ τῆς Κασταλίας. Τίς καὶ ποῦ ἦτο ἡ Κασσοτίς δὲν γνωρίζουμεν ἀκριβῶς. Εὑρέθησαν ὅμως πολλὰ ἔχνη δεξαμενῶν καὶ ἀγωγῶν, οἵτινες ἥδη ἀπὸ τοῦ δού π.Χ. αἰώνος ὀδήγηγον τὸ ὄντωρ εἰς τὰ πέριξ τοῦ ναοῦ καὶ μέχρι τοῦ πολυγωνικοῦ ἀναλήμματος. Ισως μίαν ἡμέραν ἡ πληρεστέρα παρακολούθησις τῶν ἀγωγῶν τούτων μέλλει νὰ μᾶς εὐκολύνῃ εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἀδύτου καὶ τοῦ χάσματος².

Απομένει εἰσέτι νὰ ἔρμηνευθῇ τὸ γεγονός: Διατὶ μόνον οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς ἀναφέρουν τόσον συχνῶς τὸ πνεῦμα τοῦ χάσματος καὶ διατὶ οἱ Πατέρες μετὰ τόσης βιαιότητος τὸ ἐπόλεμησαν. Ἀν καὶ εἶναι δυνατὸν τὸ χθόνιον πνεῦμα νὰ ἀνῆκεν ἀρχικῶς εἰς τὸ πανάρχαιον Ἱερὸν τῆς Γῆς, εἶναι ἔξι ἴσουν νοητόν, διατὶ προθύμως ἐνεκοιλπόθη τοῦτο καὶ ὁ Ἀπόλλων πρὸς τοῖς ἄλλοις τρόποις τῆς Δελφικῆς μαντικῆς. Ἡ Μικρασιατικὴ καταγωγὴ τοῦ Ἀπόλλωνος εἶναι γεγονὸς ἔξηκριβωμένον ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης. Ἡ Σίβυλλα-Πυνθία ἐκομίσθη ὑπὸ αὐτοῦ ἐκεῖθεν. Κατὰ τὸν αὐτὸν ὅμως τρόπον ἐκομίσθη καὶ ἡ πίστις πρὸς τὸ «πνεῦμα», δηλαδὴ τὴν πνοὴν τοῦ ἀνέμου. Ἐν Ἀνατολῇ εἶναι παμπαλαία καὶ σταθερὰ δοξασία, διτὶ ὁ θεὸς ἐκδηλοῦται διὰ πνοῆς τοῦ ἀνέμου, περὶ τούτου δὲ ἔχει γράψει μικρὰν μελέτην ὁ Unger³. Οἱ θεοὶ κυρίως ἐκδηλοῦνται ὑπὸ μορφὴν πνοῆς τῶν διαφόρων ἀνέμων, κατὰ τὴν διεύθυνσιν τῶν ὅποιων ἐθεμελιοῦντο ναοὶ καὶ οἰκήματα καὶ πόλεις ὀλόκληροι. Ἐν ἐπισκέψει τοῦ Ἀσσούρβανιπάλ πρὸς Νεβῶ ὁ θεὸς (δηλ. τὸ ἄγαλμα τοῦ Νεβῶ) «ἔξεπεμψεν ἐκ τοῦ προσώπου του πνοὴν ἀνέμου» πρὸς τὸν βασιλέα. Ὁ Μαρδούν κείναι θεὸς «τῆς ἀγαθῆς πνοῆς». Τὰ ἀγαθοποιὰ πνεύματα («ἔπτὰ σοφοὶ») ἐκδηλοῦνται ὡς «εὐνοῦκοὶ ἀνεμοί», ὁσαντός δὲ καὶ τὰ ἔπτὰ κακοποιὰ πνεύματα τοῦ πυρετοῦ καὶ ἄλλων ἀσθενειῶν, ἄτινα ἐμφωλεύουν εἰς τὰ ἔρείπια, ἐκπέμπονταν κατὰ τῶν ἀνθρώπων πονηρὸν πνεῦμα «ὄπως ὁ ἀνεμος» καὶ εἰσδύουν εἰς τὰς κατοικίας διὰ τῆς

1. Περὶ τῶν ἐκλεοπτ. Χοηστ. L. (437c).

2. «Ορα περὶ τῶν ἀντέρω ζητημάτων τὴν συμπεπυκνωμένην ἐκθεσιν μετὰ τῆς περαιτέρου βιβλιογραφίας παρὰ Amandry, ἐ.ἄ., κεφ. Crevasse et émanations, ἰδίως 225 ἔξ. Περὶ τοῦ ὄντας καὶ τῶν ἀγωγῶν κεφ. Source Sacrée, ἰδίως σ. 137.

3. E. Unger, Die Offenbarung der Gottheit durch den Windhauch. Forschungen und Fortschritte 5, Nr. 23/4, Aug. 20 1929.

δῆπῆς τοῦ κλείθρου. Σπουδαῖον Ἰδιαιτέρως εἶναι, ὅτι καὶ οἱ λόγοι τοῦ θεοῦ γνωστοποιοῦνται διὰ τῆς πνοῆς τοῦ ἀνέμου. Αἱ ἀντιλήψεις δ' αὗται δὲν περιορίζονται εἰς τὴν Μεσοποταμίαν, ἀλλ' ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὴν ὑπόλοιπον Μικρασιατικὴν περιοχὴν. Ὁ Unger ἐκεῖθεν ἔξηγει ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει καὶ τὸ Ἀγιον Πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ, ἔνθα ἡ περιστερὰ συμβολίζει καὶ παριστᾶ τὴν πνοὴν τοῦ ἀνέμου.

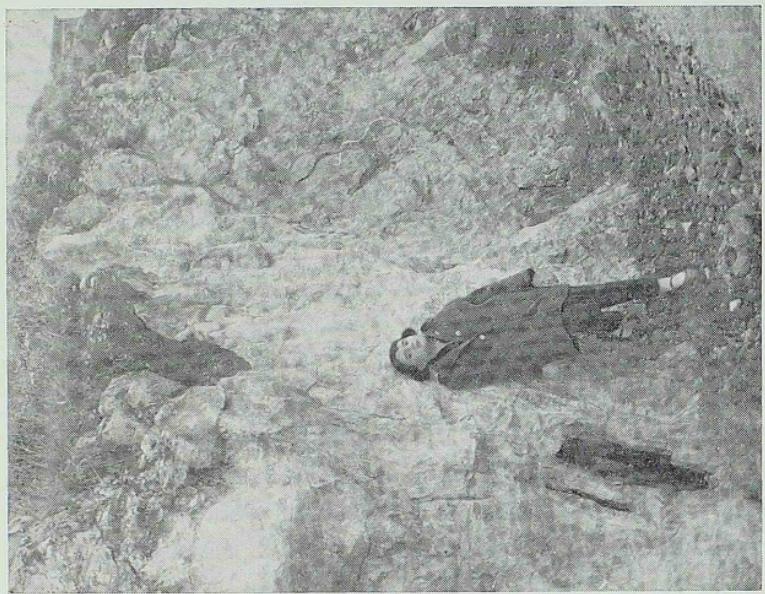
Οἱ Ἀπόλλων λίαν εὐχαρίστως ἀνεκάλυψε τὸ φαινόμενον τοῦ χάσματος ἐν Δελφοῖς καὶ ἀκριβῶς διὰ τοῦτο ἔξελεξε τὸ Δελφικὸν τοπίον. Κάτι ἐγνώριζεν, ὅταν ἐβεβαίωνε τὸν ἵερον τῆς Κνωσοῦ ὅτι τὸ μέλλον ἡτο Ἰδικόν των, παρὰ τὸ ἔξενον τῆς Δελφικῆς σκηνογραφίας. Εἰς τὰς παλαιοτέρας περιόδους τῆς ζωῆς τοῦ μαντείου ἡτο καὶ ἡ πνοὴ τοῦ χάσματος εἰς τῶν πολλῶν τρόπων μαντικῆς, ὅμοι μετὰ τῶν ἐνυπνίων, τοῦ κλήρου, τῆς δρυιθομαντείας καλπ., ἀκόμη καὶ τῆς σοφίας καὶ πολιτικῆς ἐμπειρίας τοῦ προφήτου. Κατὰ τὸν ἐσχάτους ὅμως αἰλνας τῆς προχριστιανικῆς καὶ τὸν πρώτους τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιότητος ἐγίνετο πολὺς λόγος περὶ τοῦ χθονίου πνεύματος, λησμονήθεντων πρακτικῶν πάντων τῶν ἀλλων τρόπων μαντικῆς ἐν Δελφοῖς. Τὸ γεγονός τοῦτο εὐδίσκει τὴν ἐρμηνείαν του εἰς τὴν σχετικὴν ἔξελιξιν τῶν δοξασιῶν. Πρῶτον οἱ Στωικοὶ καὶ ἡ φιλοσοφία των διὰ τῆς ἔρευνης περὶ ορευμάτων καὶ πνευμάτων καὶ ἐκπυρώσεων καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν ἀναγεννήσεων ἐπροξένησαν σημαντικὴν ἀλλαγὴν καὶ εἰς τὰς λαϊκὰς δοξασίας. Περὶ τούτου, χωρὶς νὰ ἀποβλέψωμεν εἰς ἄλλας πηγάς, ἀρκετὴ μαρτυρία εἶναι ὁ Πλούταρχος, δοτις ἐν ἐκτάσει διαλαμβάνει περὶ τῶν θεωριῶν τούτων¹.

Ακόμη σπουδαιότερον ὅμως θεωρῶ τὸν πρώιμον Χριστιανικὸν παράγοντα εἰς τὸν θόρυβον καὶ τὰς συζητήσεις τῆς ἀντιστοίχου ἐποχῆς περὶ τὸ μαντικὸν πνεῦμα τῶν Δελφῶν. Ἡ Ἀνατολικὴ πίστις περὶ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Θείου ὑπὸ μορφὴν πνοῆς ἀνέμου δὲν εἶναι ἀλλοτρία καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡδη δὲ καὶ ἡ ἔννοια τῆς διοράτου καὶ ἀνθλούσιας τοῦ θείου πρὸ πολλοῦ ἐδηλοῦτο διὰ τῆς λέξεως τοῦ ἀνέμου. Ἡ φράσις «Πνεῦμα ὁ Θεός» διμιεῖ ἀφ' ἑαυτῆς. Κατὰ τὴν ἡμέραν τῆς Πεντηκοστῆς, δόπτε οἱ Ἀπόστολοι εὐδίσκονται ἐγκεκλεισμένοι ἐντὸς οἴκου, κατέρχεται ὁ Θεός ὑπὸ μορφὴν πνοῆς ἀνέμου μετὰ τοῦ σχετικοῦ ἥχου τῆς Θείας πνοῆς φερομένης ἐξ οὐρανοῦ καὶ παρευθύνει οἱ Ἀπόστολοι ἐπλήσθησαν πνεύματος ἀγίου².

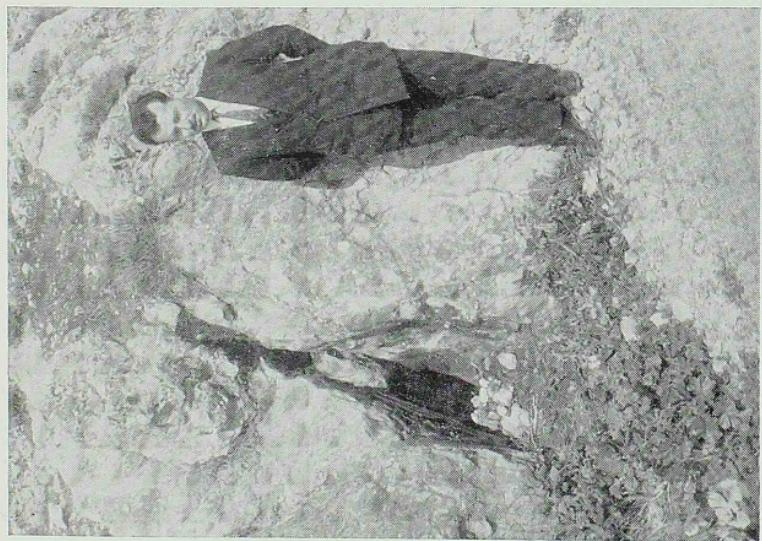
Τὶ εἶναι τοῦτο τὸ πνεῦμα; Εἶναι ὁ θεὸς ὑπὸ μορφὴν ἀνέμου, ἀλλ' ἀπομένει εἰς τὰς Ἀποστολικὰς μορφὰς ὡς Πνεῦμα, τὸ δποῖον κατὰ τὴν αὐτὴν στιγμὴν μεταλλάσσει εἰς τὴν οὐδίσιαν τῆς Πλατωνικῆς Ἰδέας: Εἶναι διάνοια, ἐμπνευσίς, σοφία μετὰ τῶν δποίων οἱ Ἀπόστολοι πορεύονται ἵνα κηρούξουν τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ ἐπὶ πᾶσαν τὴν Γῆν.

1. Περὶ τῶν ἐκλελοιπ. χρηστ. XII ἐξ., πβ. καὶ Klaffenbach, ἐ.δ., 525.

2. Πράξ. Β', 2 ἐξ.

Εικ. 2. Η « Ανεμότρυπα » την 2 Ιανουαρίου 1959.

Εικ. 1. Η « Ανεμότρυπα » τὸν Μάρτιον 1955.

Τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς ἀμηχανίαν ἐδιμηνείας τῆς λέξεως πνεῦμα αἰσθανόμεθα καὶ ὅταν οἱ Σταῦροὶ πρῶτοι καὶ εἶτα οἱ Χριστιανοὶ Πατέρες ὅμιλοι περὶ τῶν Δελφῶν. Τὸ Δελφικὸν πνεῦμα θεωροῦν, καὶ δικαίως, μέγαν κίνδυνον διὰ τοὺς νεοφωτίστους πιστοὺς οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ὁρμητικότης τῆς πολεμικῆς των οὐχὶ κυρίως κατὰ τοῦ Δελφικοῦ μαντείου, ἀλλ’ ἀκριβῶς κατὰ τοῦ μαντικοῦ πνεύματος τοῦ χάσματος. Σοφοὶ περὶ τὰ τῆς νέας θρησκείας, γνωρίζουν ἀκριβῶς ποὺ ἔγκειται διὰ τοῦ κίνδυνος καὶ τὸν ἀντικούς ουν διὰ βιαίας πολεμικῆς, περιγράφοντες ὡς ἀποεπῆ τὴν ὑπάρχουσαν παραδόσιν. «Ηδη δὲ Ὡριγένης μᾶς πληροφορεῖ, διτι δὲ προφῆταις τοῦ Ἀπόλλωνος περικαθεζούμενη τὸ τῆς Κασταλίας στόμιον δέχεται πνεῦμα διὰ τῶν γυναικείων κόλπων, οὐν πληρωθεῖσα δίδει τὰ μαντεύματα, τὰ δποῖα ἐν τούτοις θεωροῦνται σεμνὰ καὶ θεῖα. Ὁλίγον περιστέρω μᾶς λέγει, διτι ταῦτα τὰ μαντικὰ φθέγγματα δὲν εἶναι βεβαίως ἔργον «θείου πνεύματος». Ταῦτα τὰ περὶ γυναικείων κόλπων καὶ περὶ Κασταλίας ἀκούομεν διὰ πρώτην φοράν, διότι οὐδεὶς ἀρχαῖος συγγραφεὺς μᾶς ἀναφέρει, διτι διὰ τῆς περιέργου καὶ ἀπιθάνου ταύτης δόδου ἐνεπνέετο δὲ Πυθα.

Αἱ αἰγεῖς, δὲ Κορῆτας καὶ οἱ λοιποὶ ποιμένες δὲν ὑπέστησαν βεβαίως τὸ πάθημα, καθ' ὃν τρόπον νοεῖ δὲ οὐριγένης. Ἡ ἀναπνοὴ τῶν ἀναθυμιάσεων ἡτοί η προκαλοῦσα τὸν ἐνθουσιασμόν. Εἶναι δομως ἐξ ἀλλού πιθανὸν δὲ οὐριγένης νὰ είχεν ἐν νῷ τῆς Ἀνατολῆς τὰς δοξασίας περὶ θεούς τοῦ θεούν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς παλλακῆς, ἢς καὶ ἐξηρησιμοποίησε καταλλήλως.

Ἐκατὸν καὶ ἐπέκεινα ἔτη βραδύτερον, δηλ. μετὰ τὸ 350 μ.Χ., Ἰωάννης δὲ Χρυσόστομος γνωρίζει ἀκόμη περισσότερα. Ἐχει προφανῶς ὡς πηγὴν τὸν Ὡριγένη, διστις εἶναι προσεκτικὸς καὶ διακριτικός, διότι τὸ μαντεῖον ἔξι σχετικῶς δίκματον εἰσέτι. Ὁ Χρυσόστομος δῆμος διμιεῖ περισσότερον ἀποφασιστικῶς καὶ μὲ περισσότερον οεαλισμόν. Ζητεῖ κατά τινα τρόπον συγγνώμην προηγουμένως. Κηρύττει λοιπόν, διτι παρὰ τὴν ἀπρόπειαν τοῦ πράγματος, εἶναι ἡ ναγκασμένος νὰ εἴπῃ διτι ἡ Πυθία ἐπεκάθητο τοῦ τρίποδος « διαιροῦσα τὰ σκέλη ». Τότε « πνεῦμα πονηρὸν » κάτωθεν ἀναδιδόμενον καὶ διὰ τῶν γεννητικῶν αὐτῆς μορίων εἰσδύνον ἐπλήρου ταύτην μανίας καὶ ἐκβακχεύσεως. Ἀφρόδις ἔρρεεν ἐκ τοῦ στόματός της καὶ μεθυσμένη ἔξεφώνει τὰς μανιακὰς λέξεις¹.

Πάντως είναι λίαν χαρακτηριστική ή πολεμική αυτή κατά της μαντικῆς άναθμυμάσεως. ³ Αν ή άναθμυμίασις ήτο άνυπαρκτος είς τοὺς Δελφούς, ώς θέλουν οἱ σημερινοὶ ἐρευνηταί, οὐδὲν πρακτικώτερον καὶ καλύτερον θὰ ήτο διὰ τοὺς Πατέρας, παρὰ νὰ τονίσουν τὴν ψευδολογίαν τῶν εἰδωλολατρῶν. Δὲν ἀρνοῦνται λοιπὸν τὴν ὑπερέξιν τοῦ πνεύματος, διότι δὲν είναι δυνατὸν νὰ τὴν ἀγρυθησθοῦν. ⁴ Εφόσον δὲ καὶ ὁ Χριστιανισμὸς πιστεύει εἰς πνεῦμα,

1. Ὡς τὰ σχετικὰ χωρία παρὰ Amandry, σ. 255 - 256.

περιορίζονται νὰ ἀνακηρύξουν τὸ Δελφικὸν πνεῦμα πονηρὸν καὶ ἀκάθαρτον καὶ νὰ περιγράψουν ἐπὶ τὸ ἀμαρτωλότερον, δτὶ εἰσέδυνε εἰς τὴν Πυθίαν διὰ τῆς ὁδοῦ τῆς Προπατορικῆς ἀμαρτίας. Πάλιν καὶ ἐδῶ ἡ λέξις πνεῦμα ἔχει τὴν ἀκαθόριστον σημασίαν μεταξὺ ὑλικοῦ ἀέρος καὶ πνευματικῆς (= διανοητικῆς) ὑποστάσεως. Οἱ νέοι Χριστιανοὶ καλοῦνται νὰ μισήσουν καὶ νὰ λησμονήσουν τὸ ἀμαρτωλὸν πνεῦμα τοῦ Δελφικοῦ μαντείου, ἀφοῦ καὶ ἡ νέα θρησκεία ἐπίστευε καὶ πιστεύει εἰς τὴν ὑπαρξιν πνεύματος ἀγαθοῦ καὶ πνεύματος πονηροῦ. Εἶναι λοιπὸν πλήρως νοητὴ ἡ διεῖτα πολεμική, ἣν μάλιστα λάβωμεν ὑπ’ ὄψιν, δτὶ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χρυσοστόμου ἦσαν ἀκόμη δυνατὰ ἐπικίνδυνα πειράματα παλινδρομῆσεως τῆς θρησκείας, ὡς τὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ.

Εἰς τὰς παλαιότερας καὶ μεγάλας ἡμέρας τοῦ Δελφικοῦ μαντείου ὑπῆρχε βεβαίως καὶ ἡ μαντικὴ μανία τῆς Πυθίας, διότι ἡτο ἀκριβῶς δ σύνδεσμος μετὰ τοῦ θείου. Ἡ μαντικὴ ὅμως ἥσκετο κατὰ ποικίλους τρόπους καὶ ἀσφαλῶς οἱ σπουδαιότατοι τῶν χρησμῶν, οἱ ἀσκήσαντες καὶ μεγάλην πολιτικὴν ἐπιδρασιν, ἥσαν ἔογον τοῦ λογίου θεατείου, διότι περιέβαλλε τὴν Πυθίαν. Μόνον βραδύτερον, δταν ἡ πίστις είχεν ἐλαττωθῆ καὶ ἡ ἀρχαία κοινωνία είχεν ὑποστῆ φθορὰν ἰδεωδῶν, ἐτονίσθη ὑπερβαλλόντως τὸ χάσμα καὶ τὸ πνεῦμα καὶ αἱ ὑεῖαι ἰδιότητές του ὡς ἀντίρροπον. Ἡ πολεμικὴ τῶν πατέρων ἐπέτεινε τὸ πρᾶγμα. Οὕτω περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς, ζωηρότατα τονιζόμενον ἐκ τῆς δλης Δελφικῆς μαντικῆς, ἰδίως τὸ φαινόμενον τοῦ χάσματος καὶ τῶν ἀναθυμιάσεων. Ταῦτα ὑπῆρχον μὲν ἀνέκαθεν, ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ ἐτονίζοντο ὡς πρωταρχικὰ σημεῖα τοῦ θείου εἰς τὰς μεγάλας ἡμέρας τοῦ μαντείου. Ἡ ἀδιστακτος πίστις εἰς τὸν Ἀπόλλωνα δὲν ἄφηνε περιθώριον εἰς τὴν πολυπραγμοσύνην, τὴν δποίαν ἐδημιουργησε βραδύτερον ἡ φιλοσοφικὴ ζήτησις τῶν Ἑλλήνων.

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ